

nemzetközi kitekintés •

Ébert László

GONDOLATOK A HATÁRON TÚLI OROSZ ANYANYELVŰ DISZPÓRA KIALAKULÁSÁRÓL ÉS PROBLÉMÁIRÓL

A Szovjetunió szétesésével igen nagyszámú orosz és oroszul beszélő volt szovjet állampolgár rekedt az újonnan létrejött Orosz Föderáció politikai határain kívül. Az akkori vezetés részéről, úgy tűnik, a felmerült rendkívüli problémák – például a Szovjetunió nem orosz területén lévő atomerőmű, a volt szovjet hadsereg anyag- és eszköztárának részarányos felosztása stb. – mellett a határon kívül rekedt emberek helyzetére, sorsára már nem jutott kellő figyelem és energia. A de facto előállott helyzetről és állapotokról ugyan készült néhány cikk, valamint elemzés, hogy az orosz kormány a mára előállott helyzeten hogyan és milyen intézkedésekkel próbál változtatni, de úgy gondolom, hogy a történelmi háttérnek legalább minimális szintű ismertetése/ismerete nélkül a mai helyzet realitása nehezen érthető. A problémakör teljes ismertetése és elemzése a terjedelmi korlátok miatt szinte lehetetlen. De ahhoz, hogy a mai gondokat az olvasó megértse, úgy vélem, legalább egy minimális történelmi áttekintés elengedhetetlen.

• • • • •

Az Orosz Birodalom alapításától kezdve többnemzetiségű állam volt, habár történelmének egyes szakaszaiban ennek hangoztatása súlyos következményekkel járt.¹ Ma már meg lehet említeni, hogy egyes nagy történelmi orosz városokat nem szlávok alapítottak, habár később az orosz nemzeti kultúra bölcsői lettek.² Ugyanígy az Orosz Birodalom, illetve a cár (Nagy Péter) már a 17. században sok, nem szláv nemzetiségű, de megfelelő tudású, képzett-

-
- 1 A viking (varég, varjag) eredet hangoztatása és a Kijev, Novgorod stb. környékén lévő „halomsírok” kutatása a sztálini represszió alatt halálbüntetés terhe mellett tilos volt!
 - 2 A „vikingek” alapították pl. Nyizsnyij Novgorodot, Arhangelszket stb., de még az „Igor” orosz keresztnév is az „Ingvar” ősi (viking/varég) germán névből származik. A genetikai hasonlóság sem elhanyagolható, fehér bőr, magas alkat, világos szem stb.

ségű személyt, szakembert, hívott be az országba a haladás és fejlődés felgyorsítása érdekében. Ilyen volt például Charle Lefort, aki az orosz flotta egyik első admirálisa, vagy Bering, a nagy sarkkutató, Vrangel, illetve Kruzenstern, akik kutatók, geológusok voltak. Sokan közülük családot alapítottak, és orosz nőt vettek feleségül. A külföldiek egy ideig csak egy helyen, szinte gettószerűen, egy többen lakhattak például Moszkvában. Ez az elkülönülés az évtizedek folyamán fokozatosan csökkent.³ A birodalmi terjeszkedést sem lehet egyértelműen csak egy imperialista állam hatalmi terjeszkedésének felfogni. A közép-ázsiai kánságok/emírségek (Szamarkand, Khíva, Bokhara stb.)⁴ lakosságának jelentős része akkor, a 19. század közepén-végén – bármennyire is nehezen hihető ez ma – felszabadítóként fogadta az orosz csapatokat, ugyanúgy, mint az örmények a Kaukázusban.⁵ A nyugati terjeszkedés tovább növelte az „alattvalói” sokszínűséget. Tehát egyértelműen le kell szögezni, hogy a 20. században egy nagyon sokrétű, többnemzetiségű és sokvallású, hatalmas birodalom épült ki, ahol a vezető nemzetiséghez (valláshoz) való viszony sem volt egységes.

Az Orosz Birodalom által fokozatosan meghódított területekre eleinte kizárólag katonákat, határőröket (kozákokat) letelepítettek. Majd később – szintén a távoli területeken – létrejött a „katonai büntetőtelepek” és a száműzött-telepek rendszere. (Omszk, Tomszk, Tobolszk, Blagovescsenszk stb.) A nyersanyagleőhelyeken az ipari központok csírái alakultak ki, például Jekatyerinburg, Nyizsnyij Tagil, Karaganda stb. Az idők folyamán ezek körül egész kiszolgálóbázis jött létre, tehát lassan városokká fejlődtek. Habár magát a katonai büntetőtábor-rendszert már a 19. században eltörölték, a települések soknemzetiségű városokként indultak fejlődésnek. Ugyanakkor olyan helyeken is kialakultak települések, ahol azelőtt orosz ajkú lakosság egyáltalán nem volt, például Szibériában, a Távol-Keleten, Közép-Ázsiában, de egyes, az Uráltól délre eső vidékeken is, például Petropavlovsk, Csita, Ulan-Ude stb.

A 18–19. században vívott háborúk révén az Orosz Birodalomba beolvasztott „közép-, délkeleti” területek (kazah, kirgiz, türkmén, tádzsik, üzbégek stb.) irányítása csakis az összefogó orosz nyelv segítségével volt lehetséges.⁶ A cári adminisztráció ugyanakkor szinte kizárólag olyan hivatalnokok vezényletét engedélyezte a központi⁷ területekről a meghódított részekre, akik ismerték, beszélték az ottani nyelvet. A cári hivatalnokok részére a megbízólevelet maga a cár vagy a nevében eljáró „kancellár” írta alá.⁸ Ezek a hivatalnokok nemegyszer családdal együtt utaztak a távoli területre, így aztán lassan a 100-150 éves időszak alatt létrejött egy izmos, orosz–ukrán eredetű, keresztény diaszpóra, amely teljesen elvesztette a gyökereit. A cári adminisztráció ezt a fokozatosan növekvő és gazdagodó középréteget a központi hatalom érdekérvényesítő eszközeként használta. Az eltérő vallási és nemzetiségi vi-

3 Moszkva egy városrészét a mai napi „kitaj-gorodok”-nak, azaz kínai városrészeknek hívják.

4 A kánok, ill. emírek iszonyatos kegyetlenségéről Vámbéri Ármin, a nagy magyar utazó adott hírt Európában. Amikor az orosz követeket itt kivégezték, akkor ez is fokozta az orosz befolyási igény fegyverrel és erőszakkal való déli kiterjesztésének óhaját.

5 Paszkievicsnek, a segesvári csata orosz tábornokának lovas szobra Jerevánban van, mint hálából a felszabadítóknak...

6 Ugyanúgy, mint az angol nyelv segítségével való uralkodás Indiában.

7 Központi terület alatt a Moszkva–Kijev–Szentpétervár közötti területet értem.

8 Ugyanúgy, mint abban az időben az egyetemi diplomát. Külföldi, nem orosz alattvaló személlyel való házasság engedélyezése is a cár személyes jogköre volt.

szonyok miatt a Kaukázusban⁹ egy kicsit más volt a helyzet, de jelen munkámban az ott előállott, történelmileg, vallásilag és nemzetiségileg rendkívül bonyolult helyzetet a területi korlátok miatt nem kívánom elemezni.

A Pribaltikumban szintén a ki- és betelepítések miatt, és nem a „spontán népvándorlás” eredményeképpen borult fel a középkorra jellemző nyelvi/nemzetiségi és vallási arány az ott élők között.

A 20. század elejére a relatíve későn és ellentmondásosan végzett jobbágyszabadítás miatt¹⁰ hatalmas nincstelen tömeg feszítette a belső társadalmi egyensúlyt, ezért Sztolipin miniszterelnök meghirdetett egy kormányprogramot. Ennek az volt a célja, hogy az Orosz Birodalom európai területein valamilyen módon csökkentse a jobbágyságból felszabadult, de földhöz, vagyonhoz nem jutott, ezért a társadalmi feszültséget fokozó nincstelen tömeget. Az volt az elképzelés, hogy ehhez földet és gazdálkodási lehetőséget kell biztosítani, mégpedig a déli és szibériai területek feltörésével, benépesítésével.¹¹ A meghirdetett program szerint az áttelepülők a már megkezdett Bajkál–Amur-vasútvonal mentén, majd egy elképzelt (és csak sok évvel később ténylegesen meg is valósított) déli leágazás oldalán, meghatározott távolságra több helyen kiirtják az erdőt, feltörik a földet stb., és állami pénzből megkezdik kisebb települések létrehozását. Az elképzelés az volt, hogy itt lesz iskola, templom és valamilyen kezdetleges egészségügyi intézmény, egy felcserrel. Sztolipin a teljes programot a központi költségvetésből gondolta finanszírozni. Több település létrehozása megkezdődött, a munka beindult, de a terv félbemaradt, végül is a miniszterelnök halálával megszűnt. Így is több mint százezer ember áttelepítése megtörtént. Azonban ezzel egy időben, 1913-ban – a szakembergárda szintjének emelésére – több ezer nyugat-európai (német, angol, francia) műszaki szakember kért munkavállalói engedélyt a központi területekre, az orosz gyárakban való munkavégzésre.¹²

A Szovjetunió létrejöttével, a polgárháború befejezése után az ország nemzetiségi/nyelvi térképe ismét erőteljesen átrajzolódott. A beindított hatalmas ipari, mezőgazdasági programok embermilliók halálát és áttelepítések özönét eredményezték. Az ún. tagállamokba telepített és központi pénzből finanszírozott objektumok építéséhez-működtetéséhez a központi, azaz orosz–ukrán területekről vezényelték mind a munkaerő nagy részét, mind pedig a szakmai és politikai vezetést. Aki a Szovjetunióban tanult,¹³ tudja, hogy a szovjet egyetemeken létezett a „napravlenyje”¹⁴ intézménye, amely kötelezően meghatározta, hogy a végzett szovjet diákoknak nemzetiségüktől és az orosz nyelvtudáson kívüli más nyelv ismeretétől függetlenül hova, mely városba kell menni dolgozni.

Általában egy-két, de előfordult, hogy két-három helyet határoztak meg, ahol az egyik „jobb” volt, mint a másik. Mindenki rettegett, hogy a választási lehetőségek alapján oroszként ne Dusanbéba, Aşgabadba vagy netalán Mariupolba kelljen mennie dolgozni. Egyéni elhatáro-

9 A Kaukázusban kb. 65 nemzetiség és népcsoport.

10 Ennek elemzése megérne egy külön tanulmányt, de itt és most ez nem lehetséges.

11 Ugye ismerős a hrucscsovi „szűzföld”-program?

12 Nagy részük vagy teljesen beolvadt a helyi lakosságba, vagy „eltűnt” a forradalom és a polgárháború idején.

13 Mint például én is.

14 „Irányítás”, ez azt jelentette, hogy meghatározott ideig a kiválasztott helyen kellett dolgozni.

zásra és személyes érdek (óhaj) érvényesítésére csak a legkritikább esetben volt mód. A diplomás, egyetemet-főiskolát végzett munkaerőnek a tényleges munkavégzési helyre irányítását a Tervhivatalban, illetve az ágazati minisztériumokban, valamint a pártközpont direktíváiban határozták meg. Az „alulról” (tehát a regionális központokból) jövő szakemberigényeket is ezekben az intézményekben összesítették, és ott döntöttek a kielégítésükről vagy az elutasításukról.

A Pribaltikumban más volt a helyzet. Egy ideig a központi területekről oda senki nem mehetett dolgozni-lakni, habár a sztálini represszió (kivégzések és kitelepítések) miatt rettentően nagy volt a szakemberhiány. Sztálin halála után és az orosz befolyás növelésének érdekében ezt a tilalmat feloldották. Az ennek az lett az eredménye hogy például Lettországbán a lakosság harminc százaléka orosz vagy orosz ajkú. A Szovjetunió felbomlása után a nyelvi, nemzetiségi, vallási kérdések tekintetében a volt Szovjetunió területén elszabadult a pokol. A közép-déleleti országokban polgárháborúk, nemzeti-nacionalista megmozdulások törttek ki, nemegyszer mesterségesen gerjesztett indulatok eredményeképpen. Az egyes – bár egymásnak ellentmondó – forrásokból az tudható, hogy másfél-kétmillió orosz és orosz ajkú volt szovjet állampolgár menekült Oroszországba.

Külön kérdés az ukrán belpolitika, hiszen a lakosság jelentős része ott is orosz nemzetiségű vagy ajkú, egyesek szerint ez a szám az ország összlakosságára vonatkoztatva a harminc százalékot is elérheti. Vannak körzetek, területek, ahol ez az arány 75–100 százalék. Ugyan az utóbbi időben az ukrán vezetés többször, több fórumon, sőt nemzetközi konferencián deklarálva próbálta enyhíteni a korábbi vezetés nacionalista és hibás döntéseit (például hogy hivatalos papírokat kizárólag ukrán nyelven lehet beadni stb.), de a feszültség igen nagy. Ez különösen érvényes a keleti „orosz anyanyelvű” részekben.¹⁵ Az is tény, hogy a két nagy ország – Oroszország és Ukrajna – közötti gazdasági problémák, a nemzetközi szférában való politikai és gazdasági egymásnak feszülés, az orosz befolyási igény növekedése, az ukrán rugalmatlanság és nacionalizmus, valamint a történelmi sérelmek ki nem beszélése és meg nem vitatása – *súlyos és élő nemzetiségi problémákat* eredményezhet.¹⁶ A Pribaltikumban az orosz és a nem orosz anyanyelvű lakosság közötti nyelvi ellentét odáig fajult, hogy a helyi nyelvet nem beszélő, orosz anyanyelvűeket a vezetés kizárta az állampolgárságból! (Tehát adott például egy NATO- és EU-tagállam, ahol a népesség kb. húsz százalékának nincsenek állampolgári jogai!) Itt viszont meg kell említeni, hogy a kalinyingrádi (hajdani Königsberg) körzet nemzetiségi összetétele a második világháború óta annyira megváltozott, hogy ott már határozott orosz anyanyelvű dominancia van, és a területirányítás is a „központi területről” történik.

Mint megnyugtató példát azonban meg kell említeni *Kazahsztánt*, ahol a lakosság kb. harminc százaléka orosz, illetve orosz anyanyelvű. Ezt az országot a *lágerek hazájának* nevezték. Itt lehet ma kaukázusi, német, magyar, koreai, lett, észt, orosz és ukrán származású emberekkel találkozni. Az ország legtöbb nagyvárosa valamikori láger mellett volt, vagy egy kije-

15 2013-ban az ukrán vezetés ugyan hozott egy új kormányhatározatot, amelyben enyhítette ezt a rendelkezést, de ez még a mai napig nem jutott el mindenhová, a végrehajtási szintekre.

16 Az ukrán politika tagadja, de akinek vannak rokonai „odaát”, az nagyon jól tudja, hogy a nem ukrán nemzetiségek viszonylatában nagyon komoly problémák vannak, mind a nyelvhasználat, mind pedig a kulturális autonómia területén. Ukrajnában deklaráltnak 35 nemzetiség és minimum 5 vallás, ill. felekezet létezik.

lölt kényszerlakhely volt. A mai kazah vezetés megértette, hogy ebben a helyzetben csak akkor tud egyenes fejlődést és haladást biztosítani a társadalomnak, ha a nyelvi, nemzetiségi és vallási béke megvan. A mai Kazahsztánban az alkotmány rögzíti minden nemzetiségnek és főleg az orosz és orosz ajkúaknak a jogait, valamint azt a határozatot, hogy az egész államban a „kazah” nyelv mellett az összefogó-összekapcsoló nyelv az orosz.

Akár tetszik, akár nem, sajnos ma azt kell mondanunk, hogy a nemzetiségi-nyelvi kérdések a volt Szovjetunió területén a mai orosz vezetés szemében is rendkívül kényes dolognak számítanak. Hagyományos az a beidegződés, hogy ezeket a problémákat az „ellenséges nagyhatalmak” politikai befolyása erősítésének, aknamunkájának tekintik. Esetenként a „nagyhatalmak” véleményének megnyilvánulása ebben a kérdésben befolyásuk vélt vagy valós növelésére irányulhat, ami szintén egy nagyon erős orosz ellenreakciót vált ki. (Lásd az ukrán belpolitikát.)

Elemézvén az elérhető és a sajtóban megjelent információkat, nem vitás, hogy a helyi lakosság az oroszokat, illetve az orosz ajkúakat Moszkva kinyújtott karjának tekinti. Nem szabad megfeledkezni arról sem, hogy az egyes újonnan létesült közép-ázsiai országokban igen nagy a kulturális és gazdasági színvonalkülönbség a helyi lakosság és a „betelepítettek” között. Ha pedig valamilyen ok miatt nem lehet vagy nem sikerül növelni az életszínvonalat, akkor az egész problémaözön nemzetiségi villongásba csap át. Továbbá a helyi intézkedések erősítik a nyelvi-politikai diszkrimináció veszélye miatti félelmet az orosz népesség körében.

Ugyanakkor az is tény, hogy az orosz lakosság egy jelentős része ezeken a területeken nem tudja és nem is akarja elfogadni, hogy már nem a „dominancia” része, sőt alávetett helyzetben van. Igaz, egy hetven év körüli embertől már nehezen lehet megkövetelni, hogy megtanuljon lettül, észtil vagy türkménül akkor, amikor eddig soha életében nem volt erre rákényszerítve.

Ezzel egy időben Oroszországban milliós nagyságrendben élnek tádzsik, kirgiz, üzbég, kínai, vietnami stb. illegális bevándorlók, akik embertelen körülmények között tengődve, éhbérért végzik a nagyvárosokban azt a munkát, amelyikre orosz munkaerő már nem kapható. A legutóbbi felmérés szerint számuk az országban elérheti a hárommilliót, csupán Moszkvában megközelítőleg egymillió tádzsik/üzbég/kirgiz/kaukázusi illegális bevándorlóval számolnak. Nagy részük orosz nyelvtudása sem kielégítő, ezért jogérvényesítő képességük szinte a nullával egyenlő.¹⁷

Az orosz illetékesek szerint mára az országban az egyik legnagyobb gond az illegális migráció. Megállapították, hogy ennek járványügyi, bűnüldözési és egyéb problémái is lehetnek. Kialakult egy olyan állapot (például Moszkvában), hogy kaukázusi származású bűnözők mint vezetők használnak fel közép-ázsiai bevándoroltakat kábítószer stb. terjesztésére. Az orosz igazságügy nem szégyelli kimondani, hogy adatai szerint az országban elkövetett összes bűntény 35 százalékának az elkövetője *bevándorolt*. Sajnos ez a megállapítás, amelyet a tévé és minden média közvetített, azt eredményezte, hogy „önvédelmi osztagok” bűnmegelőző, illetve felderítőcsoportok, „druzsínák” alakultak, járják a várost, és a rendőrség helyett vagy velük együtt ők kapják el a kábítószer stb. illegális terjesztőit. Sen-

17 Ugyanakkor az interneten köröznek egy Putyin elnöknek tulajdonított dumabeli felszólalást, amely szerint aki Oroszországban él és nem orosz, tanuljon meg oroszul, tartsa tiszteletben az oroszok vallását, szokásait és törvényeit, ha egyáltalán itt akar élni.

ki, de senki nem számol avval, hogy ez a „társadalmi megmozdulás”, amelyet a hatalom nem ellenez, sőt támogat, milyen reakciót vált(hat) ki azokon a területeken, ahol az orosz nemzetiség van kisebbségben.

ÖSSZEFOGLALVA

Számomra *nem úgy tűnik*, hogy az orosz vezetés feldolgozta volna a mai orosz határokon kívül rekedt oroszokkal és orosz ajkúakkal és a Szovjetunió nemzetiségeivel szembeni, korábban, a cári vagy a sztálini időszak idején elkövetett bűnökkel kapcsolatos történelmi körülményeket, okokat és tanulságokat.

Nem látom, hogy Oroszországban a *nemzetiségi és a vallási tolerancia*, valamint a nemzetiségi megbékélés hivatalos politikává vált volna. Sőt a pravoszláv egyház előretörése lassanként már egy még nem deklarált „államvallási pozíció” felé tendál. Ennek ugyan részben ellentmond, hogy ott, ahol a muszlim vallás dominál – Tatárföld/Kazany, a Kaukázus egyes részei –, a hatalom mindent megtesz annak érdekében, hogy az állammal toleráns iszlám támogatásával a „militáns iszlám” ne kapjon lehetőséget befolyásának erősítésére a lakosság körében.

Úgy tűnik, hogy a mai orosz vezetés nem tudja eldönteni, *miképpen reagáljon* azokra a vádakra, amelyek az Orosz Föderációban élő nemzeti kisebbségekkel kapcsolatos atrocitásokra, a vallási, társadalmi türelmetlenség vádjára vonatkoznak. Ennek viszont ellentmond, hogy például a Kaukázusban – a megbékélést elősegítendő – rubelmilliárdokat költöttek infrastrukturális beruházásokra.

A vezetés érzi, látja, hogy valamit *tennie kell*, hiszen a növekvő nem orosz anyanyelvű belső nemzetiségi létszám¹⁸ is ezt követeli. De nem látszik kialakulni egy egységes elvi-politikai álláspont, amely mentén mind a belső problémákat, mind pedig a kívül rekedtekkel kapcsolatos nem enyhülő gondokat egy központilag indított politikai és gazdasági program keretében lehetne megoldani.

Mindaddig, amíg ezeket a kérdéseket Oroszországban nem rendezik, addig a határon kívül rekedt többmillió orosz és orosz ajkú népesség ki lesz téve a jelenlegi lakóhelyükön magukat már „nemzetalkotónak” kikiáltott és az országot irányító nemzetiségek által kreált, vélt vagy valós problémaözönnek.

18 Egyes források szerint a mai Oroszország nem orosz és nem keresztény lakossága már most is meghaladja a 25%-ot.